

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ГОЛЬОНКО РУСЛАН АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 349.6

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
БІОСФЕРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ ЯК СКЛАДОВОЇ
ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ**

12.00.06 «Земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Черкашина Марина Костянтинівна**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри екологічного права.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Носік Володимир Васильович**, Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри земельного та аграрного права юридичного факультету, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

– кандидат юридичних наук **Савчук Олена Олександрівна**, Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України, науковий співробітник.

Захист відбудеться 13 травня 2019 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 12 квітня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Р. Дашковська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Питання функціонування біосферних заповідників та розширення мережі вказаних цінних природних територій з метою збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, реалізації принципу сталого розвитку, науково обґрунтованого та раціонального використання природних ресурсів, забезпечення гармонійного поєднання господарської діяльності людини з охороною навколишнього природного середовища регулюються не лише на національному рівні, але й становить предмет уваги міжнародної спільноти, співробітництва та численних досліджень, адже одним із ключових питань у рамках реалізації програми ЮНЕСКО «Людина та біосфера» є функціонування та розвиток Всесвітньої мережі біосферних резерватів.

Біосферні заповідники як нова модель збереження еталонних природних територій, покликані сприяти вирішенню питань поєднання охорони навколишнього природного середовища та інтересів людини в глобальному, світовому масштабі, поширенню та впровадженню екологічного виховання населення, підвищення екологічної свідомості суспільства, що є вкрай важливим за сучасних умов споживацьких настроїв використання природних багатств.

Законом України «Про екологічну мережу», Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. передбачено забезпечення поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, шляхом створення спільних транскордонних елементів. Такими спільними транскордонними елементами екологічної мережі у межах природних регіонів та природних коридорів можуть стати, у тому числі, й низка біосферних заповідників задля налагодження міжнародного співробітництва.

Визнаючи біосферні заповідники одним зі структурних елементів екологічної мережі як багатофункціональної та багаторівневої природної системи комплексного характеру, законодавець не приділяє належної уваги правовому регулюванню їх розвитку, функціонуванню та охороні. Питання правового регулювання засад функціонування біосферних заповідників як складової екологічної мережі наразі не стали самостійними об'єктами правових досліджень, здебільшого вони фрагментарно розглядалися еколога-правовою наукою в рамках аналізу системи чинного законодавства України про природно-заповідний фонд.

Отже, цінність біосферних заповідників як об'єктів забезпечення

охорони природних комплексів, сучасний стан природоохоронного законодавства України, а також стрімкий розвиток міжнародної правотворчості в галузі охорони навколишнього природного середовища обумовлюють наукову обґрунтованість пошуку дієвих заходів невиснажливого використання, відтворення, охорони й захисту природних комплексів залежно від їх належності до однієї із зон біосферного заповідника, зосередження уваги на правовому регулюванні функціонування й захисту біосферних заповідників як окремих структурних елементів екологічної мережі.

Враховуючи сучасний стан законодавства України, а також стрімкий розвиток міжнародної правотворчості у галузі екологічного права, аналіз правових засад функціонування, розвитку й охорони біосферних заповідників як складової екологічної мережі є актуальною темою дисертаційного дослідження, а отримані в його результаті висновки матимуть практичну значущість, у тому числі для оновлення законодавства на виконання положень Угоди про асоціацію.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертаційної роботи стали наукові праці таких українських учених у галузі екологічного, земельного та аграрного права, як: В.І. Андрейцев, Г.В. Анісімова, Ю.О. Вовк, М.Я. Ващишин, А.П. Гетьман, І.В. Гиренко, М.А. Дейнега, В.А. Зуєв, І.І. Каракаш, Н.Р. Кобецька, О.М. Ковтун, В.М. Комарницький, І.О. Костяшкін, В.В. Костицький, В.І. Лозо, О.В. Лозо, В.Л. Мунтян, О.О. Статівка, М.О. Товкун, М.К. Черкашина, В.О. Чуйков, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та ін.

У дисертації використано наукові доробки зарубіжних учених-правознавців: С.О. Боголюбова, М.М. Бринчука, М.Б. Булгакова, А.Я. Даукштса, В.Г. Ємельянової, Ю.А. Жураєва, О.С. Колбасова, О.І. Крассова, О.В. Луневої, Т.І. Макарової, Л.Я. Огорокової, В.В. Петрова, М.В. Пономарьова, Д. Робертсона Вернеса, Д. Фола, М.Ельбакідзе, Т.Хана, Ф. Мауергофер, П. Ангельстама, Р. Аксельсона.

Обґрунтуванню окремих дисертаційних положень сприяли роботи відомих природознавців, зокрема, таких вчених як: Ф.Д. Гамор, Я.П. Дідух, О.О. Кагало, А.Є. Кусков, О.В. Мудрак, Р.М. Полок, В.К. Пузік, М.Ф. Реймерс, Ю.Р. Шеляг-Сосонко та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільових комплексних програм: «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація № 0111U000962) і «Проблеми вдосконалення правового регулювання

користування природними ресурсами та комплексами в Україні» (державна реєстрація № 0116U006161). Тему дисертації затверджено вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 25.12.2015 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є формулювання теоретичних положень і наукових рекомендацій з удосконалення правового регулювання функціонування й розвитку біосферних заповідників як складової національної екологічної мережі та Всесвітньої мережі біосферних резерватів з урахуванням норм міжнародного права.

Відповідно до поставленої мети окреслено основні **завдання** дослідження:

- розкрити історико-правові засади становлення й розвитку науково-правових поглядів та етапів формування законодавства України про біосферні заповідники;

- визначити правову природу біосферного заповідника як складової екомережі України, проаналізувати його особливості та співвідношення із біосферним резерватом;

- охарактеризувати поняття, ознаки та функції біосферних заповідників, місце та значення останніх у системі територій і об'єктів природно-заповідного фонду та структурі екомережі України і Всесвітній мережі біосферних резерватів;

- встановити особливості правовідносин щодо організації, функціонування і розвитку, використання та охорони біосферних заповідників, запропонувати класифікацію суб'єктів вказаних правовідносин, дослідити підстави виникнення та припинення використання біосферних заповідників, провести класифікацію зазначених підстав;

- сформулювати поняття правової охорони біосферних заповідників, визначити юридичні ознаки, форми та особливості правової охорони;

- визначити поняття юридичної відповідальності та порушення законодавства у сфері використання та охорони біосферних заповідників, здійснити класифікацію видів правопорушень у вказаній сфері;

- дослідити міжнародне законодавство та законодавство ЄС у сфері правового регулювання функціонування та розвитку біосферних заповідників у контексті участі України у міжнародному співробітництві у сфері охорони біологічного та ландшафтного різноманіття, з урахуванням тенденцій розвитку відповідного міжнародного регулювання та позитивного зарубіжного досвіду;

- сформулювати основні науково обґрунтовані пропозиції та розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників як складової

екомережі України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників як складової екологічної мережі України.

Предмет дослідження – правові засади функціонування й розвитку біосферних заповідників як складової екологічної мережі України.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань у роботі були використані як загальнонаукові методи (діалектичний, системний, аналізу та синтезу, формально-логічний, інструментальний тощо), так і спеціально-наукові методи (історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний та ін.).

Використання діалектичного методу дозволило визначити стан, тенденції та перспективи розвитку наукових досліджень у галузі створення, використання та охорони біосферних заповідників як об'єкта ПЗФ України і невід'ємної складової національної екологічної мережі (підрозділ 1.1). Системний метод використовувався при аналізі природоохоронного законодавства України та ЄС, країн СНД (підрозділи 1.2, 1.3, 3.2). Формально-логічний метод дозволив виявити зв'язки та суперечності у понятійно-категоріальному апараті, що використовується у теорії екологічного права, національному та міжнародному природоохоронному законодавстві (підрозділ 1.2). Метод аналізу та синтезу застосовано при дослідженні змісту всіх підрозділів дисертації. За допомогою історико-правового методу вивчалися становлення та розвиток правових основ створення, використання та охорони біосферних заповідників (далі – БЗ) в Україні (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3); з урахуванням науково-теоретичних розробок було здійснено періодизацію та обґрунтування необхідності дослідження питань, пов'язаних із розвитком законодавства про ПЗФ України загалом та БЗ зокрема (підрозділ 1.1). Застосування порівняльно-правового та формально-юридичного методів дало змогу дослідити й порівняти нормативно-правові акти національного законодавства із законодавством інших країн, що вдосконалюють підходи до правової регламентації функціонування БЗ та беруть активну участь у розбудові Всесвітньої мережі біосферних резерватів (1.2, 1.3, 3.2). Застосування структурно-функціонального методу дозволило визначити порядок дослідження та продемонструвати взаємозв'язок різних підходів і концепцій у цій сфері.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена робота є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним теоретико-прикладним дослідженням правових засад функціонування та розвитку біосферних заповідників як складової екологічної мережі України, здійсненим на основі чинного екологічного законодавства,

міжнародних нормативно-правових актів та судової практики. Відповідно до одержаних результатів і висновків, які мають наукову новизну, на захист виносяться такі положення:

утерше:

– виокремлено етапи становлення та розвитку законодавства щодо біосферних заповідників: перший етап – від XI до початку XX ст.; другий – з 1917 р. до кінця 50-х років XX ст.; третій етап – кінець 50-х – початок 70-х років; четвертий етап – початок 70-х – 90-ті роки XX ст.; п'ятий етап – з 1990 р. до теперішнього часу;

– сформульовано ознаки біосферних заповідників, які вирізняють їх від інших об'єктів ПЗФ України: 1) біосферні заповідники є національним надбанням, їх заповідні зони є власністю Українського народу; 2) міжнародне значення біосферних заповідників (підтверджується їх особливим правовим регулюванням на міжнародному рівні та участю у розбудові Всесвітньої мережі біосферних резерватів багатьох держав; наукові дослідження і спостереження за станом навколишнього природного середовища та інша діяльність здійснюються на міжнародному рівні); 3) обов'язкове поєднання охорони найбільш типових природних комплексів біосфери, біологічного та ландшафтного різноманіття з господарською діяльністю людини у функціональних зонах біосферних заповідників, що дозволить зберегти території непорушеної людиною природи як генетичних резервів, стандартів, за якими можна оцінити зміни, які відбуваються в НПС внаслідок діяльності людини; 4) диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів відповідно до функціональних зон БЗ; 5) комплексне виконання БЗ спеціальних функцій, які відображають сутність вказаних природних територій та значення для забезпечення збереження цінних видів тваринного та рослинного світу; 6) забезпечення обміну інформацією для вирішення місцевих, загальнодержавних та глобальних, міжнародних питань стійкого соціально-економічного, культурного та екологічного розвитку; 7) здатність біосферних заповідників функціонувати в різних географічних умовах і соціально-культурних традиціях; 8) будь-яка діяльність у БЗ сфокусована на взаємовідносинах людини і біосфери, що передбачає дослідження, розвиток та апробацію допустимих форм природокористування та сприяння екологічно обґрунтованому збалансованому екологічному розвитку;

– визначено правовідносини у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників як комплексні суспільні відносини, врегульовані нормами права, що виникають між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, спеціальними

адміністраціями біосферних заповідників, науково-дослідними установами, підприємствами, установами, організаціями та громадянами з приводу створення нових та розширення територій існуючих БЗ, спрямовані на забезпечення виконання останніми встановлених завдань та функцій; використання територій БЗ та природних ресурсів в їх межах; забезпечення умов для їхнього існування, дотримання заповідного режиму відповідних територій, збереження у межах БЗ ландшафтного і біорізноманіття на підставі певних юридичних фактів, і які надають їх учасникам взаємообумовлені права й обов'язки у зазначеній сфері та пов'язаній з нею діяльності;

– обгрунтовано класифікацію правовідносин з використання біосферних заповідників за об'єктом застосування на дві групи: 1) правовідносини, що складаються в процесі використання БЗ в цілому як модельної території втілення ідеї сталого розвитку, гармонійного поєднання збереження природи та здійснення господарської діяльності, як складової національної екологічної мережі та частини Всесвітньої мережі біосферних резерватів; 2) правовідносини, що складаються з приводу використання природних багатств, ресурсів, які охороняються в межах біосферних заповідників;

– надано класифікацію суб'єктів правовідносин у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників за такими критеріями: 1) за характером прав та обов'язків; 2) за наявністю чи відсутністю владних повноважень (компетенції); 3) за масштабом поширення прав та обов'язків (компетенції); 4) за правовідносинами, в яких вони здійснюють права та виконують обов'язки (правовідносини з організації, з використання територій БЗ та їх природних ресурсів, з охорони);

– запропоновано: 1) внести зміни та доповнення до Глави 2 «Біосферні заповідники» Закону України «Про природно-заповідний фонд України» щодо закріплення ознак біосферних заповідників; процедури створення біосферних заповідників із визначенням етапів та обгрунтованих строків кожного з них; визначенням правовідносин та їх суб'єктів у сфері функціонування та розвитку БЗ; прав на використання територій біосферних заповідників та їх природних ресурсів тощо; 2) розробити й прийняти такси для обчислення розміру шкоди, завданої біосферним заповідникам як еталонним природним територіям.

удосконалено:

– визначення поняття біосферного заповідника як особливо охоронюваних природних територій міжнародного значення, які складаються з ділянок наземних, прибережних і водних екологічних систем або їх сукупності, виділених з метою збереження у природному

стані найбільш типових природних комплексів біосфери, забезпечення сталого екологічного, суспільно-економічного та культурного розвитку, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів, мають статус національної природоохоронної, науково-дослідної установи і включаються до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера»;

– визначення поняття «загальне використання природних ресурсів у межах біосферних заповідників» як гарантоване державою право усіх фізичних осіб, що перебувають на території біосферних заповідників, на безоплатне, без надання відповідних дозволів, без закріплення природних ресурсів за окремими особами, вільне користування природними ресурсами та їх корисними властивостями з метою задоволення життєво необхідних побутово-господарських, естетичних, оздоровчих, рекреаційних, культурно-освітніх та інших потреб з додержанням вимог законодавства щодо охорони природних ресурсів та обмежень, які встановлені власниками природних ресурсів, постійними чи тимчасовими природокористувачами, а також з урахуванням науково обґрунтованих обмежень у місцях, обсягах та на умовах, що визначаються чинним законодавством, з обов'язковим дотриманням режиму біосферних заповідників;

– визначення поняття «спеціальне використання природних ресурсів у межах біосферних заповідників» як користування природними ресурсами, наданими в установленому порядку конкретним фізичним та юридичним особам для певних господарських та інших цілей з дотриманням вимог і умов, визначених в законах та інших нормативно-правових актах, а також документах, на підставі яких виникає право природокористування з обов'язковим дотриманням правового режиму вказаних природних територій та утриманням від заподіяння шкоди НПС;

набули подальшого розвитку положення щодо:

– функцій, які виконують біосферні заповідники у функціональних зонах, зокрема, виділено функцію попередження втрат природних ресурсів (забезпечує їх економне, раціональне та комплексне використання) та прогностичну функцію (на основі детального, комплексного вивчення еталонних ділянок незайманої природи, з одного боку, і експлуатованих людиною природних ділянок, з іншого, дозволяє оцінити розвиток тих або інших природних угруповань, стан природних ландшафтів, а також надати оцінку і прогноз стану природи в перспективі при різних формах її використання людиною);

– правової охорони біосферних заповідників, зокрема, окреслено її ознаки: 1) має юридичну форму закріплення; 2) обумовлюється міжнародним значенням БЗ, визначається з урахуванням міжнародних зобов'язань у сфері охорони біологічного та ландшафтного різноманіття; 3) має індивідуалізоване спрямування, оскільки конкретизується для кожного із БЗ у відповідних положеннях про них; 4) поєднує в собі заходи охорони та захисту, які в комплексі забезпечують збереження найбільш цінних видів; 5) має різновекторний характер, доцільно виділяти: а) правову охорону біосферних заповідників як об'єкта ПЗФ України та суб'єкта міжнародних правовідносин щодо охорони природи, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття; б) правову охорону природних ресурсів на території БЗ, екосистем; в) правову охорону БЗ як об'єкта екологічної мережі;

– правової регламентації підстав та обсягів адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення у сфері організації, охорони та використання територій біосферних заповідників та їх природних ресурсів, зокрема у напрямку її посилення, встановлення відповідальності за вчинення правопорушень посадовими особами (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на визначений строк).

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання сформульованих у дисертаційній роботі положень, пропозицій, висновки та практичні рекомендацій у: 1) у науково-дослідницькій сфері – при вирішенні еколого-правових проблем щодо функціонування та розвитку біосферних заповідників, визначенні нових конкретних напрямів державної екологічної політики в цій сфері; 2) нормотворчій діяльності – при розробці та вдосконаленні чинного національного екологічного законодавства у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників; 3) навчальному процесі – при викладанні курсу «Екологічне право», навчальних дисциплін еколого-правового спрямування, при підготовці навчальної та навчально-методичної літератури із цих дисциплін, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація матеріалів дисертації. Наукові положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження доповідались, обговорювались і були схвалені на засіданнях кафедри екологічного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Основні положення роботи оприлюднено в доповідях на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах: «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 2016 р.);

Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природо-ресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р.); «Сучасні тенденції розвитку національного законодавства» (м. Київ, 4–5 листопада 2016 р.); «Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України» (м. Харків, 2 грудня 2016 р.); «Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні» (м. Ужгород, 17–18 лютого 2017 р.); «Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 2–4 червня 2017 р.); «Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції» (м. Харків, 8 грудня 2017 р.).

Структура та обсяг дисертації обумовлені предметом, метою та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 236 сторінок, з яких основного тексту – 200 сторінок. Список використаних джерел налічує 307 найменувань – на 36 сторінках, додаток – на трьох сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, встановлено його зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну одержаних результатів та наведено дані про апробацію основних положень дисертації, її структуру та обсяг.

Розділ 1. «Науково-теоретичні та законодавчі засади функціонування та розвитку біосферних заповідників у структурі екологічної мережі України» складається з трьох підрозділів, у яких проаналізовано генезу та сучасний стан наукових досліджень і законодавства України у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників як складової національної екологічної мережі у контексті міжнародного регулювання засад збереження біологічного та ландшафтного різноманіття та побудови мережі біосферних резерватів, а також поняття, ознаки та функції біосферних заповідників в Україні.

У підрозділі 1.1. *«Генеза і сучасний стан правової науки і законодавства України щодо біосферних заповідників як складової*

екомережі» проведено історико-правовий аналіз генезису та сучасній стан науково-правових поглядів і законодавства України щодо біосферних заповідників. Автором виокремлено 5 етапів формування та розвитку законодавства України щодо біосферних заповідників.

Підрозділ 1.2. «Поняття, ознаки та функції біосферних заповідників» присвячено розгляду юридичного статусу біосферних заповідників, окреслено завдання останніх, виділені функції, зокрема такі, що не знайшли свого закріплення на законодавчому рівні, проте впливають із природи функціонування біосферних заповідників, виокремлено ознаки та особливості зонування останніх, надано авторське визначення поняття «біосферний заповідник».

У підрозділі 1.3. «Міжнародно-правові аспекти формування та розвитку законодавства про біосферні заповідники як складової екологічної мережі України» проаналізовано особливості міжнародного регулювання функціонування біосферних заповідників, стан та перспективи удосконалення національного законодавства відповідно до рекомендацій та досвіду міжнародного співтовариства. Обґрунтовано, що для забезпечення реалізації єдиних підходів до регулювання питань організації та управління біосферними резерватами, які включені до Всесвітньої мережі біосферних резерватів, необхідним є однакове розуміння природи біосферних резерватів та закріплення єдиних підходів до визначення природи останніх у кожній із держав. Зроблено висновок, що для цього на національному законодавчому рівні доцільно визначити функції біосферних заповідників, встановити правові основи створення, порядку та критерії вибору територій, які повинні відповідати статусу територій особливої охорони, а також управління ними, тощо.

Розділ 2. «Правове регулювання відносин у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників у структурі екологічної мережі України» складається з трьох підрозділів, присвячених правому регулюванню відносин у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників, визначенню їх суб'єктного складу, підстав та порядку створення біосферних заповідників і їх включення до переліків територій та об'єктів екомережі, аналізу підстав виникнення та припинення правовідносин у сфері використання біосферних заповідників та їх природних ресурсів у структурі екомережі.

У підрозділі 2.1. «Суб'єкти правовідносин у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників як складової екомережі» досліджено особливості суб'єктного складу правовідносин у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників, правовідносин з організації, використання та охорони останніх, прав та обов'язків

відповідних суб'єктів, сформульовано визначення кожного із видів вказаних правовідносин, здійснено класифікацію відповідних суб'єктів за різними критеріями, зокрема, запропоновано поділ суб'єктів за характером прав та обов'язків; за правовідносинами, в яких вони здійснюють права та виконують обов'язки (компетенцію); за наявністю управлінських повноважень.

У підрозділі 2.2. «Підстави та порядок створення біосферних заповідників і їх включення до переліків території та об'єктів екологічної мережі» виділено п'ять етапів створення чи оголошення територій біосферним заповідником. З'ясовано, що процедура створення біосферних заповідників національним законодавством окремо не визначена, а регламентований порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду не відображає у повній мірі всі етапи складного процесу створення біосферних заповідників. З урахуванням теоретичних розробок еколого-правової доктрини та аналізу національного законодавства про природно-заповідний фонд, а також природоохоронного законодавства інших держав визначено дві різні за характером та метою стадії створення біосферних заповідників: 1) власне створення біосферного заповідника у сенсі юридичного оформлення цінних природних територій, що має за мету закріплення за ними статусу природоохоронної установи загальнодержавного значення, взяття під охорону держави цінних природних територій; 2) забезпечення функціонування території біосферного заповідника, в процесі реалізації якої на кожному етапі досягається мета організації території біосферного заповідника. Кожна із стадій включає окремі етапи, необхідність закріплення послідовності та строків реалізації яких аргументовано доведено автором.

У підрозділі 2.3. «Особливості правовідносин у сфері використання біосферних заповідників як складової екомережі» обґрунтовано, що особливості виникнення та припинення правовідносин щодо використання біосферних заповідників як унікальної моделі охорони природних комплексів пов'язані із тим, що останні є складовою частиною не лише національної екологічної мережі, а й Всесвітньої мережі біосферних резерватів. Тому включення біосферного заповідника до Всесвітньої мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО та закріплення за ним статусу біосферного резервату є підставою виникнення правовідносин з використання біосферного заповідника як частини Всесвітньої мережі біосферних резерватів для обміну міжнародним досвідом, реалізації міжнародних програм із збереження біологічного та ландшафтного різноманіття та ідей сталого розвитку, тощо.

Проаналізовано підстави виникнення та припинення права загального природокористування, спеціального природокористування в межах біосферних заповідників, сформульовані визначення понять «спеціальне використання природних ресурсів біосферних заповідників», «загальне використання природних ресурсів в межах біосферних заповідників». Здійснено класифікацію відповідних підстав за різними критеріями, зокрема, за спрямованістю використання природних ресурсів біосферних заповідників; в залежності від волі суб'єктів (підстави припинення вказаних правовідносин); за наявністю владних чи інших особливих повноважень, що зумовлюють формування підстави виникнення вказаних правовідносин. Обґрунтовано, що правовідносини щодо використання біосферних заповідників слід класифікувати за об'єктом використання на дві групи: 1) правовідносини, що складаються в процесі використання біосферного заповідника в цілому як модельної території втілення ідеї сталого розвитку, гармонійного поєднання збереження природи та здійснення господарської діяльності, як складової національної екологічної мережі та частини Всесвітньої мережі біосферних резерватів; 2) правовідносини, що складаються з приводу використання природних багатств, ресурсів, які охороняються в межах територій біосферних заповідників.

Розділ 3. «Правова охорона біосферних заповідників у структурі екологічної мережі України» складається з двох підрозділів, присвячених дослідженню природи та особливостей правової охорони біосферних заповідників та юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері використання та охорони біосферних заповідників, а також природних ресурсів в межах їх територій.

У підрозділі 3.1. «Поняття та особливості правової охорони біосферних заповідників у структурі екомережі» досліджено природу та особливості правової охорони біосферних заповідників, ознаки та форми останньої. За результатами наукових підходів та з урахуванням змісту досліджуваного явища пропонується визначення поняття «правова охорона біосферних заповідників». Виділено форми правової охорони біосферних заповідників: 1) обмеження у використанні природних ресурсів та господарської діяльності в біосферних заповідниках згідно із функціональним зонуванням; 2) збереження біологічного та ландшафтного різноманіття біосферних заповідників. Обґрунтовано, що правова охорона біосферних заповідників має різновекторний характер, оскільки останню слід розглядати як: 1) правову охорону самостійного об'єкта природно-заповідного фонду України та суб'єкта міжнародних

правовідносин щодо охорони природи, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття; 2) правову охорону природних ресурсів в межах території біосферних заповідників, екосистем; 3) правову охорону біосферних заповідників як об'єкта екологічної мережі.

У підрозділі 3.2. «Юридична відповідальність за порушення законодавства у сфері використання та охорони біосферних заповідників» визначено сутність, підстави та особливості адміністративної, кримінальної та цивільно-правової відповідальності за порушення законодавства у сфері використання та охорони біосферних заповідників та природних ресурсів в межах їх територій, здійснено класифікацію вказаних правопорушень, виявлено недоліки правового регулювання питань притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення у сфері охорони природи, вчинені саме в межах біосферних заповідників.

Здійснено класифікацію правопорушень у сфері охорони та використання біосферних заповідників за різними підставами, зокрема *за предметом посягання*: 1) правопорушення, спрямовані на окремі природні компоненти в межах територій біосферних заповідників; 2) правопорушення, спрямовані на порушення цілісності біосферних заповідників як об'єкта ПЗФ, зменшення цінності природних територій, погіршення природних якостей біосферних заповідників; *за видами суспільних відносин*, яким заподіюється шкода чи створюється загроза заподіяння негативних наслідків в результаті незаконного посягання: 1) правопорушення, що посягають на порядок охорони біосферних заповідників; 2) правопорушення, що посягають на порядок використання біосферних заповідників; 3) правопорушення, що посягають на порядок організації біосферних заповідників.

Встановлено, що за вчинення порушень законодавства України у сфері охорони та використання біосферних заповідників, що призвели до втрат чи зменшення природних властивостей окремих природних об'єктів, мають встановлюватися не лише підвищена адміністративна і кримінальна відповідальність, а й такси для обрахування шкоди, заподіяної біосферним заповідникам як еталонним природним територіям.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано вирішення наукового завдання, що полягає у визначенні правових засад організації, функціонування та розвитку біосферних заповідників як об'єкта природно-заповідного фонду, важливої складової національної екологічної

мережі, а також Всесвітньої мережі біосферних резерватів. За результатами аналізу наукових напрацювань, законодавства України та зарубіжного досвіду сформульовано низку висновків, які мають теоретичне й практичне значення і конкретизуються у таких положеннях:

1. На основі проведеного комплексного історико-правового дослідження законодавства, науково-правової і спеціальної літератури виокремлено такі етапи становлення та розвитку законодавства щодо біосферних заповідників: перший етап – від XI до початку XX ст.; другий – з 1917 р. до кінця 50-х років XX ст.; третій етап – кінець 50-х – початок 70-х років; четвертий – початок 70-х – 90-ті роки XX ст.; п'ятий етап – з 1990 р. до теперішнього часу.

2. Правовідносини у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників мають комплексний характер, виникають між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, спеціальними адміністраціями біосферних заповідників, науково-дослідними установами, підприємствами, установами, організаціями та громадянами з приводу створення нових та розширення територій існуючих біосферних заповідників, використання й охорони територій БЗ та їх природних ресурсів.

3. Установлено необхідність створення спеціально уповноваженого органу з чітко визначеною компетенцією у сфері управління ПЗФ задля усунення неузгодженості між різними органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями у питаннях формування і реалізації стратегії та планів розвитку БЗ, а також відповідних територіальних органів цього органу для забезпечення реалізації державної політики у сфері управління заповідною справою на місцях.

4. На законодавчому рівні необхідно закріпити обов'язковість оприлюднення повної інформації про початок процедури створення біосферних заповідників із визначенням етапів та обґрунтованих строків кожного з них. Першим законодавчо регламентованим етапом у процедурі створення біосферних заповідників має бути вибір природної території для заповідання, що передбачає проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових, економічних та інших заходів з метою пошуку природних комплексів, які потребують охорони, вивчення їх характеристик, встановлення значення та цінності для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття та ін.

5. Особливості виникнення та припинення правовідносин щодо використання біосферних заповідників як унікальної моделі охорони природних комплексів пов'язані з тим, що останні є складовою частиною не лише національної екологічної мережі, а й Всесвітньої мережі біосферних резерватів. Тому включення біосферного заповідника до Всесвітньої мережі

біосферних резерватів ЮНЕСКО є підставою виникнення правовідносин з використання біосферного заповідника як частини Всесвітньої мережі біосферних резерватів для обміну міжнародним досвідом, реалізації міжнародних програм із збереження біологічного та ландшафтного різноманіття й ідей сталого розвитку.

6. Доцільно забезпечити порядок організації та здійснення права загального природокористування на територіях біосферних заповідників, як і ПЗФ загалом, з урахуванням пріоритету охорони природи та дотримання особливого правового режиму з метою забезпечення їх цільового призначення, а також правових гарантій його реалізації.

7. Правові норми щодо спеціального використання різних видів природних ресурсів не лише у межах біосферних заповідників, але й щодо інших територій та об'єктів ПЗФ містять різні нормативно-правові акти, що різняться за юридичною силою, предметом регулювання, тобто законодавство щодо даного питання є несистематизованим. Доцільно здійснити уніфікацію законодавства щодо порядку реалізації спеціального природокористування саме в межах територій біосферних заповідників, а також забезпечення єдиної процедури та визначення єдиного уповноваженого органу з видачі дозвільних документів на здійснення такого природокористування.

8. Правова охорона біосферних заповідників – це система визначених нормами права заходів, спрямованих на збереження біологічного та ландшафтного різноманіття і захист природних комплексів від негативних впливів природного та антропогенного походження, забезпечення раціонального й невиснажливого використання і відтворення природних ресурсів, запобігання забрудненню, деградації, пошкодженню, виснаженню, руйнуванню, знищенню та іншому шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на природні комплекси та об'єкти і ліквідацію її наслідків, забезпечення дотримання встановленого диференційованого режиму охорони і використання цих територій.

9. Правова охорона біосферних заповідників зумовлена особливостями одночасного сполучення в межах цієї категорії ПЗФ різних режимів використання та охорони природних ресурсів, що пов'язано із поєднанням вимог збереження генофонду рослинного та тваринного світу із господарською діяльністю людини у випадках і порядку, визначених чинним законодавством.

10. Включення вже існуючих біосферних заповідників або резервування цінних природних територій для їх створення до складу екомережі, функціонування цих природних територій у складі єдиної територіально цілісної системи забезпечує додаткову правову охорону БЗ, тобто підвищені вимоги та стандарти у сфері охорони та збалансованого,

невиснажливого, науково обґрунтованого використання його природних ресурсів, увагу та інтерес громадськості, органів державної влади, більш поглиблене наукове вивчення та розроблення пропозицій, рекомендацій щодо вдосконалення режиму охорони біосферних заповідників у зв'язку із їхнім функціонуванням у системі інших поєднаних природних територій.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гольонко Р. А. Особливості становлення та розвитку законодавства про біосферні заповідники. *Проблеми законності : зб. наук. праць*. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. Вип. 134. С. 139–151.

2. Гольонко Р. А. Правові проблеми управління у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників України. *Теорія і практика правознавства: електронне видання*. 2016. Том 2. № 10(2016). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/76621/82250>.

3. Гольонко Р. А. Правове регулювання формування національної екологічної мережі України як складової загальноєвропейської екомережі. *Проблеми законності : зб. наук. праць*. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2016. Вип. 135. С. 113–123.

4. Гольонко Р. А. Поняття та функції біосферних заповідників у національному і міжнародному законодавстві: порівняльно-правовий аналіз. *Національний юридический журнал: теорія и практика – Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 2(24). С. 134–138.

5. Гольонко Р. А. Поняття та особливості правової охорони біосферних заповідників в Україні. *Проблеми законності : зб. наук. праць*. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. Вип. 139. С. 176–191.

6. Гольонко Р. А. Правові питання створення біосферних заповідників в Україні. *Право. ua*. 2017. №2. С. 171–176.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Гольонко Р. А. Біосферні заповідники у національній та європейській екологічних мережах. *Теорія та практика сучасної юриспруденції»* : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (1 квіт. 2016 р., Харків) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. С. 329–331.

8. Гольонко Р. А. Щодо сучасного етапу розвитку законодавства України про біосферні заповідники : Збірник матеріалів *Першого*

зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 р.). Одеса : Юридична література, 2016. С. 94–97.

9. Гольонко Р. А. Поняття «екологічна мережа» в контексті оселищної концепції розбудови національної екомережі України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства* : збірник наук. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 15-річчя юридичного факультету (4 – 5 листопада 2016 р., м. Київ). – Київ : Видавничий центр НУБіП України, 2016. С.102–104.

10. Гольонко Р. А. Правовідносини у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матеріали «круглого столу» (Харків, 2 груд. 2016 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2016. С. 261–265.

11. Гольонко Р. А. Щодо ознак біосферних заповідників як унікальних об'єктів природно-заповідного фонду України. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 17–18 лют. 2017 р.). Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2017. С. 95–98.

12. Гольонко Р. А. Окремі питання створення біосферних заповідників за законодавством України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України* : збірник тез Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 26 трав. 2017 р. Чернівці : Кондратьєв А. В., 2017. С. 321–325.

13. Гольонко Р. А. Деякі особливості виникнення правовідносин у сфері використання біосферних заповідників в Україні. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: збірник матер. Міжнар. конгресу (Одеса, 2–4 червня 2017 р.). Одеса : Юрид. література, 2017. С. 116–119.

14. Гольонко Р. А. Обмеження режиму природокористування та господарської діяльності в біосферних заповідниках як особлива форма їх охорони. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції* : матер. «круглого столу» (Харків, 8 груд. 2017 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2017. С. 262-266.

АНОТАЦІЯ

Гольонко Р. А. Правові засади функціонування та розвитку біосферних заповідників як складової екологічної мережі України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2019.

Дисертацію присвячено комплексному аналізу теоретичних та практичних проблем функціонування та розвитку біосферних заповідників як самостійного об'єкта природно-заповідного фонду та важливої складової національної екологічної мережі і Всесвітньої мережі біосферних резерватів.

У роботі, спираючись на положення законодавчих та інших нормативно-правових актів, наукової і спеціальної літератури, вперше визначено історико-правові засади становлення і розвитку законодавства щодо біосферних заповідників. Сформульовано поняття біосферного заповідника, Виокремлено ознаки, особливості та функції біосферних заповідників, які вирізняють їх від інших об'єктів природно-заповідного фонду України; сформульовано авторську дефініцію поняття «правовідносини у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників»; надано класифікацію суб'єктів правовідносин у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників та ін.

Удосконалені й набули подальшого розвитку положення щодо: визначення понять: «біосферного заповідника», «загального використання природних ресурсів у межах біосферних заповідників», «спеціального використання природних ресурсів у межах біосферних заповідників»; функцій, які виконують біосферні заповідники у функціональних зонах; правової охорони біосферних заповідників, зокрема, визначено її ознаки; правової регламентації підстав та обсягів адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення у сфері організації, охорони та використання територій БЗ та їх природних ресурсів, зокрема у напрямку її посилення, встановлення відповідальності за вчинення правопорушень посадовими особами тощо.

Ключові слова: біосферний заповідник, біосферний резерват, природно-заповідний фонд, екологічна мережа України, Всесвітня мережа біосферних резерватів, правовідносини у сфері функціонування та розвитку біосферних заповідників, правова охорона біосферних заповідників та природних рсесурсів в межах їх території.

АННОТАЦИЯ

Голенко Р. А. Правовые основы функционирования и развития биосферных заповедников как составляющей экологической сети Украины. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на сискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право; аграрное право; экологическое право; природоресурсное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2019.

Диссертация посвящена комплексному анализу теоретических и практических проблем функционирования и развития биосферных заповедников как самостоятельного объекта природно-заповедного фонда и важной составляющей национальной экологической сети, и Всемирной сети биосферных резерватов.

В работе на основе изучения законодательных и других нормативно-правовых актов, научной и специальной литературы определены историко-правовые основы становления и развития законодательства о биосферных заповедниках. Сформулировано понятие, выделены признаки, особенности и функции биосферных заповедников, которые отличают их от других объектов природно-заповедного фонда Украины. Сформулирована авторская дефиниция понятия «правоотношения в сфере функционирования и развития биосферных заповедников». Предложена класификация субъектов названных правоотношений и др.

Усовершенствованы и получили дальнейшее развитие положения, касающиеся понятий: биосферный заповедник, общее и специальное использование природных ресурсов в границах биосферных заповедников; функций, которые выполняют биосферные заповедники в функциональных зонах; правовой охраны биосферных заповедников; правовой регламентации оснований административной и уголовной ответственности за нарушения в сфере организации, охраны и использования территорий биосферных заповедников и их природных ресурсов и др.

Ключевые слова: биосферный заповедник, биосферный резерват, природно-заповедный фонд, экологическая сеть Украины, Всемирная сеть биосферных резерватов, правоотношения в сфере функционирования и развития биосферных заповедников, правовая охрана биосферных заповедников и природных ресурсов в границах их территорий.

SUMMARY

Holonko R. A. Legal framework for functioning and development of biosphere reserves as part of the ecological network of Ukraine. - Qualifying scientific work on the right for a manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of the Candidate of Legal Sciences on specialty 12.00.06 “Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resources Law”. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The dissertation is concerned with the comprehensive analysis of theoretical and practical issues of functioning and development of biosphere reserves as an independent object of nature reserve fund and an important component of the national ecological network and the World Network of Biosphere Reserves.

For the first time historical and legal principles of the formation and development of legislation on biosphere reserves are determined in the work based on the provisions of environmental legislation, scientific and special literature. The concept of a biosphere reserve is formulated. Features, special aspects and functions of biosphere reserves are emphasized, which distinguish them from other objects of the nature reserve fund of Ukraine; the author's definition of the concept of “legal relationship regarding the functioning and development of biosphere reserves” is formulated; the classification of subjects of legal relations regarding the functioning and development of biosphere reserves is given. Improved provisions has got further development regarding: definition of concepts: “biosphere reserve”, “general use of natural resources within biosphere reserves”, “special use of natural resources within biosphere reserves”; functions carried out by biosphere reserves in functional zones; legal protection of biosphere reserves, in particular, its features are determined; legal regulation of the grounds and amounts of administrative and criminal liability for violating organization, protection and use of biosphere reserves territories and their natural resources, in particular in terms of its improvement, identifying criminal liability for offenses committed by officials, etc.

Key words: biosphere reserve, nature reserve fund, ecological network of Ukraine, World Network of Biosphere Reserves, legislation on biosphere reserves, legal relations regarding functioning and development of biosphere reserves, use of biosphere reserves, use of natural resources within the territories of biosphere reserves, legal protection of biosphere reserves.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент Бредіхіна В. Л.

Підписано до друку 2 квітня 2019 р. Формат 60x90 1/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам № 306

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77